

АНАЛІТИЧНО-ОРІЄНТОВАНА АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ СТАТЕВО-РОЛЬОВОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ.

Статтю присвячено можливостям педагогічної підтримки статево-рольового самовизначення старшокласників загальноосвітніх закладів інтернатного типу засобами аналітично-орієнтованої арт-терапії.

В статті розкрито сутність позитивного та негативного розв'язання кризи статево-рольового самовизначення старшокласників. Також розглянуто генеза формування у старшокласників уявлень про самого себе та своє майбутнє, включаючи плани щодо створення сім'ї та виконання гендерних ролей, відображення цих уявлень у творчих візуальних та письмових роботах старшокласників.

За висновком авторів, аналітично-орієнтована арт-терапія як технологія педагогічної підтримки виступає дієвим засобом розвитку стійкого творчого та цілісного Я. Особлива увага приділяється мовній інтерпретації візуальних образів як смислотворення та рефлексії суб'єктивних переживань в процесі творчої діяльності, обґрунтовано ефективність її впливу на самовизначення старшокласників.

Концептуальні положення проілюстровані впровадженням Програми педагогічної підтримки статево-рольового самовизначення старшокласників у виховну роботу інтернатних та загальноосвітніх закладів. Програма інтегрує зусилля педагога та психолога інтернатного закладу у підтримці природної потреби старшокласників до самовизначення.

Ключові слова: *криза статево-рольового самовизначення, аналітично-орієнтована арт-терапія, старшокласники, фіктивні цілі, образне фантазування, інтерпретація переживань, програма педагогічної підтримки.*

Статья посвящена возможностям педагогической поддержки полоролевого самоопределения старшеклассников общеобразовательных учебных заведений интернатного типа средствами аналитически ориентированной арт-терапии.

В статье раскрыта сущность позитивного и негативного разрешения кризиса полоролевого самоопределения старшеклассников. Также рассмотрено формирование у старшеклассников представлений о самом себе и свое будущее, включая планы относительно создания семьи и выполнения гендерных ролей, отображение этих представлений в творческих визуальных и письменных работах старшеклассников.

По словам авторов, аналитически ориентированная арт-терапия как технология педагогической поддержки выступает действенным средством развития стойкого, творческого и целостного Я. Особое внимание уделяется речевой интерпретации визуальных образов как смыслопорождения; обосновано также влияние рефлексии субъективных переживаний, возникающих в процессе творческой деятельности, на самоопределение.

Концептуальные положения проиллюстрированы внедрением Программы педагогической поддержки полоролевого самоопределения старшеклассников в воспитательную работу общеобразовательных учреждений интернатного типа. Программа интегрирует усилие педагога и психолога для поддержки естественной потребности старшеклассников к самоопределению.

Ключевые слова: *кризис полоролевого самоопределения, аналитически ориентированная арт-терапия, старшеклассники, фиктивные цели, образное фантазирование, интерпретация переживаний, программа педагогической поддержки.*

This article is devoted to possibilities of pedagogical support of the genderrole self-determination of senior pupils in general educational establishments of boarding school type due to analytically oriented art-therapy.

Essence of positive and negative permission of crisis of the genderrole self-determination of senior pupils is exposed in the article. Attention was also devoted to forming of itself presentation and their future, including plans of family creation and implementation of gender roles, reflection of these presentations in creative visual and writing works of senior pupils.

According to authors, analytically oriented art-therapy as technology of pedagogical support comes forward the effective method of development proof, creative and integral self. Attention is devoted to vocal interpretation of visual appearances as consequence of meaning (sense); the influencing of reflection of the subjective experiencing, arising up in the process of creative activity, on self-determination is grounded also.

Conceptual positions are illustrated by introduction of Program of pedagogical support of the genderrole self-determination of senior pupils in an educate work of general educational establishments of boarding school type. The program integrates effort of teacher and psychologist for support of natural necessity of senior pupils to self-determination.

Keywords: *crisis of the genderrole self-determination, analytically oriented art-therapy, senior pupils, fictitious aims, vivid dreaming up, interpretation of experiencing, program of pedagogical support.*

Підготовка старшокласників до життєвого самовизначення та реалізація його у життєвих планах є важливою проблемою для навчальних закладів будь якого типу. Розрізняють **професійне, статево-рольове (гендерне) і громадське самовизначення**. Статево-рольове самовизначення особистості як один з видів життєвого самовизначення, по суті, являє собою процес, за допомогою якого відбувається формування уявлень про свій «Я-образ» як носія чоловічих або жіночих соціальних ролей, зумовлене соціально-культурною ситуацією [7].

Феномен життєвого самовизначення можна розглядати на декількох рівнях. *Поведінковий рівень* – це рівень помітних поведінкових проявів у соціальному житті учнів. *Рівень рефлексивний* – це рівень усвідомлення та самоусвідомлення своїх ставлень, почуттів та вчинків відповідно життєвих планів, що стає доступним для вивчення у глибинній, аналітично-орієнтованій парадигмі. Це рівень пошуку та усвідомлення суб'єктами самовизначення своїх символічних паттернів, ресурсів та дефіцитів у процесі розгортання життєвого простору як процесу індивідуації.

Метою статті є детальне визначення глибинних передумов статево-рольового самовизначення у старшому підлітковому віці та можливостей педагогічної підтримки засобами аналітично-орієнтованої арт-терапії.

Проблема статево-рольового самовизначення у старшому підлітковому віці пов'язана із здатністю до прояву дорослого Я старшокласниками, коли індивід шукає адекватні атрибути прояву своєї дорослості. Перш за все це стосується статево-рольової поведінки, в основі якої знаходиться здатність ідентифікуватися із Значущою особою зі свого оточення (по перше, мати або батько) і реалізовувати два своїх природних інстинкти – лібідозний та агресивний [11].

Лібідозний інстинкт реалізується у діяльності, що творить в трансформації себе і свого оточення з метою продовження роду. Агресивний інстинкт сприяє можливості захистити свої особистісні межі, конфронтувати з тим досвідом, який оцінюється як «інше-Я», відторгастися та загрожує переживанню власної цілісності.

Аналітично-орієнтовані психологи визначають, що відсутність адекватної ідентифікації зі Значущою особою з близького оточення призводить до кризових переживань, пов'язаних з відсутністю своїх меж Я, до нездатності позиціонувати своєї бажання (тобто підтверджувати існування своєї самості) і захищати їх, каналізуючи агресивну енергію в соціально схвалювані форми прояву [8].

Дана проблема особливо актуальна для учнів інтернатних закладів, що виховувались у неблагополучних сім'ях, втратили одного чи обох батьків, мають травматичний досвід. Адже ранні батьківські сценарії відображаються у самовизначенні старшокласників, впливають на подальший життєвий вибір та здатність до самореалізації в усіх сферах життя.

На соціальному рівні самовизначення активність стає своєрідним дзеркалом, що відображає наявність зрілої або незрілої ідентичності. Саме незріла ідентичність стає джерелом переживань кризи статево-рольового самовизначення у старшокласників, в процесі якої вона повинна перейти в зрілий стан. Прояви кризи на цьому рівні фіксуються як стани дисгармонії в міжособистісних відносинах, відсутність активної життєвої позиції і нездатності позиціонувати своєї потреби у зв'язку з відсутністю засобів адекватної реалізації агресії, а значить, нездатності захистити свої інтереси. Ускладнення міжособистісних відносин призводить до розвитку різних форм девіантності (формування залежностей, гіпер- або

гіпотрофованих форм статево-рольової самореалізації).

На поведінковому рівні відбувається привласнення паттернів, які відповідні ідентичності. Серед них можна виділити декілька основних: паттерн пошуку особисто-значущих сенсів, захисна поведінка, пасивна рефлексія, фаталізм [2, с. 20-29].

Позитивне розв'язання кризи статево-рольового самовизначення старшокласниками на поведінковому рівні проявляється в розширенні способів самовираження, в зміні відчуттів якості життя, вибудовуванні своєї життєвої перспективи і програми реалізації життєвого задуму. *Негативне розв'язання* має характер формування залежності і співзалежних відносин з близьким оточенням, соматизації, формування невротичної структури особистості.

Технологією, що здатна впливати на кризу статево-рольового самовизначення, може бути *аналітично-орієнтована арт-терапія*. Аналітично-орієнтований підхід в процесі виховання у старшокласників здатності до статево-рольового самовизначення, на нашу думку, враховує декілька суттєвих аспектів: 1) наявність власного бажання (ініціативи), що спрямоване на майбутнє; 2) індивідуальні здібності особистості старшокласників; 3) контекст реального життя.

Старшокласники інтернатних закладів (та інші підлітки, що зазнали соціальної депривації) складають особливу категорію суб'єктів виховання. Тому формування здатності до статево-рольового самовизначення в учнів шкіл-інтернатів потребує усвідомлення та актуалізації їх власної потреби до самореалізації («кимсь бути у майбутньому»). Для створення образу *бажаного майбутнього* необхідно усвідомити свої бажання, що потребують самореалізації. Але для цього важливим і необхідним кроком є усвідомлення себе активним суб'єктом сьогодення, «я вже кимсь є», включаючи статево-рольову ідентифікацію.

Таке усвідомлення спирається на прийняття себе як «позитивного Я», що, в свою чергу, тісно пов'язане з прийняттям старшокласника як цілісної особистості авторитетними для нього дорослими. Таке дуже рідко відбувається в інтернатному закладі, тому що вихованець зростає та виховується в соціальному оточенні, де орієнтиром є соціальні норми та правила «як треба» без емпатичного врахування того, що насправді відчуває підліток. Відбувається одностороннє сприйняття особистості – тільки у випадку «позитивності» її проявів. Як наслідок, чим більш відштовхується «негативний» зміст суб'єктивних переживань підлітка іншими людьми та дисоціюється самою особистістю, тим більш стає проблемою у безпосередніх контактах з підлітком.

Досвід попереднього оточення старшокласників інтернатних закладів також часто не містить емпатії до природних потреб підлітка, виявляється жорстоким та травматичним. За нашими дослідженнями, 99 % вихованців потрапляють до інтернатного закладу у зв'язку з несприятливими

сімейними обставинами в біологічній родині або взагалі через її втрату. Неемпатичне оточення біологічної родини не дозволяє відбутися ідентифікації у попередній віковий період (5-12 років), не дає змогу спочатку ідеалізувати фігури батьків, а потім де-ідеалізувати на підґрунті теплих стосунків, щоб прийняти їх реалістичний образ та почуття. Тому батьки для старшокласників інтернатних закладів часто залишаються ідеалізованими або знеціненими, їх почуття образи та гніву до небалого ставлення батьків дисоційованими, витисненими та неусвідомленими. Це гальмує особистісний розвиток, а також процес статево-рольового самовизначення вихованців, фіксує особистість на більш ранньому віці, коли відбулася психологічна травма депривації та первинний афект.

Якщо уявлення про батьків в підлітка не цілісне (йому бракує постійності, стабільності поведінкових та емоційних проявів), то формування позитивно-орієнтованого уявлення про самого себе та своє майбутнє, включаючи плани щодо створення сім'ї та виконання гендерних ролей, стає дуже складним завданням.

Оскільки нашою метою є пошук ефективних умов сприяння статево-рольовому самовизначенню у старшому підлітковому віці, ми будемо розглядати створення соціального образу у гендерному контексті. Отже, у процесі створення соціального образу представника певної статі можна виділити чотири основних етапи: 1) визначення мети (для чого необхідно ця зміна); 2) розробка та деталізація бажаного образу (які риси характеру, властивості і якості (мускулітні/фемінні) він повинний включати, як вони повинні сполучатися один з одним, яка повинна бути цілісна система нашого «Я» в очах навколишніх); 3) розробка зв'язаних з образом соціальних статево-рольових місць в суспільстві (характерні форми поведінки і реакції в типових ситуаціях, прояв установок, ціннісних орієнтацій і індивідуальних особливостей у міжстатевих відносинах); 4) реалізація образу і пов'язаних з ним поведінки і соціальних ролей на практиці.

Слід зазначити, що побудова власного соціального образу, як представника певної статі, у старшому підлітковому віці – це процес, що вимагає значних сил і великої внутрішньої і зовнішньої роботи і вимагає значних запасів соціальної і духовної стабільності.

Як засіб адаптації до невизначеної ситуації в житті Виготський визначає творчість. Вчений вказує, «якщо навколишнє життя не ставить перед людиною завдання, якщо звичні і спадкові її реакції цілком врівноважують її з навколишнім світом, тоді немає жодної підстави для виникнення творчості» [3, с. 23].

У творчості особистість реалізує своє «Я», внутрішні образи реалізуються в зовнішньому плані, змінюючи середовище. Адлер стверджував, що під впливом творчих здібностей особистості формується стиль життя. Ця творча сила відпові-

дає за мету життя людини, визначає метод досягнення мети і сприяє розвитку *соціального інтересу*. Таким чином, кожна людина має можливість вільно створювати свій власний стиль життя, але для вихованців інтернатних закладів це стає складним завданням.

Аналітично-орієнтована арт-терапія виступає дієвим засобом розвитку стійкого творчого та цілісного Я. Застосування аналітично-орієнтованої арт-терапії має одночасно діагностичне і заохочуюче значення. Під час аналітично-орієнтованої арт-терапії відбувається розвиток внутрішнього світовідчуття старшокласників через роботу з власною інтуїцією і неусвідомлюваними компонентами розумової активності. На заняттях аналітично-орієнтованої арт-терапії в процесі *образного фантазування й інтерпретації* виникає контакт з власними *імагінаціями*, що відрізняються від «безплідних фантазувань», за Д.В. Віннікоттом [4; 5, с. 238, 244-245].

Часто мотивом до створення образотворчого сюжету чергової роботи з *візуальної творчості* є глибокий внутрішній конфлікт, що знаходить свій вихід тільки в подібній символічній формі. За допомогою образів-символів стають задіяними глибинні світовідчуття та переживання індивіда. На арені творчої діяльності розвертаються події взаємин інтроєктів внутрішнього світу індивіда і, таким чином, напруга стає відредагованою, а ресурси рішення внутрішнього конфлікту знайдені у змісті підсвідомого [10, с. 59].

Поєднавши досвід групового та індивідуального консультування за методом недирективної аналітично-орієнтованої арт-терапії та потребу старшокласників в оптимальній педагогічній підтримці, Бернацька О.Б. запропонувала психологам та педагогам загальноосвітніх навчальних закладів комплексну Програму педагогічної підтримки статево-рольового самовизначення старшокласників, яка пізніше була нами адаптована для закладів інтернатного типу.

Програма педагогічної підтримки статево-рольового самовизначення старшокласників інтернатних закладів спирається на поняття свідомої виховної позиції педагогів, що є обов'язковою умовою. *Свідомі виховні позиції* нами визначаються як поєднання трьох складових: когнітивної, емоційно-вольової та поведінкової:

- *когнітивна складова* у реалізації свідомого виховання має такий прояв: досвіду дитини надається особливий сенс; досвід номіналізується і усвідомлюється дитиною завдяки емпатичному діалогу з дорослим (у сімейному вихованні цю функцію виконує матір); дитина ідентифікує свої бажання-цілі та визначає способи їх досягнення; вихователь підтримує та спрямовує діяльність дитини у самореалізації (функція батька у родині);

- *емоційно-вольова*: створюється механізм саморегуляції поведінки у відповідності до вимог життя, особистих потреб і здатності витримувати

незадоволенні бажання без загрози руйнування свого Я;

- *поведінкова*: поведінка дитини приймається, відображається з метою розвитку рефлексивної позиції; розвивається функція передбачення і прогнозування наслідків своїх дій.

Як зазначалося раніше, для будь якої людини прийняття себе починається з безумовного позитивного прийняття її у дитинстві значимою дорослою людиною. Але дуже легко бути позитивно налаштованому з дитиною, яка є емоційно зрілою, самостійною, відповідальною. Певну складність виявляє процес виховання і соціалізації дитини, яка виховується в закладі інтернатного типу. За визначенням Осипової А.А. інституційні установи опіки дітей, позбавлених батьківського піклування – це особливі організації, в яких завдання виховання неможливо відокремити від завдань психологічної корекції і консультування. Це пов'язано з тим, що дані заклади, «покликані виправляти наслідки виховання, порушення гармонійного розвитку і соціалізації особистості вихованців, що мали травматичний досвід втрати батьків або недбале піклування» [9]. Таким чином, одним з необхідних компонентів розвитку відновлення самооцінки та позитивного ставлення до життя, потягу до – у такого підлітка стає розвиток *психологічної культури емоційного переживання* як підґрунтя психологічного здоров'я.

Модель надання дітям та підліткам відновлювальних впливів за визначенням вчених Лангмейер Й., Матейчек З. ґрунтується на розумінні впливу деприваційних чинників на розвиток дитини та набутих патологічних змін у структурі її особистості [6, с. 151]. Саме це є важливою умовою для розробки й ефективного впровадження корекційної програми та оптимального виховного впливу.

Враховуючи вищесказане, процес *педагогічної підтримки* статево-рольового самовизначення старшокласників шкіл-інтернатів в нашій програмі поєднує в собі як розвивальний, так і реабілітаційний вплив. Якщо *розвивальний вплив* створює ґрунт для опанування процесом самовизначення, то *реабілітаційний вплив* спрямований на подолання наслідків соціальної та батьківської депривації старшокласників інтернатних закладів.

Програма педагогічної підтримки статево-рольового самовизначення старшокласників включає такі компоненти: 1) тип реагування на поведінку старшокласника у повсякденному житті; 2) спеціально-організована соціально-значима колективна та індивідуальна діяльність; 3) спеціально-організована колективна творча діяльність; 4) спеціально-організована система послідовних тематичних виховних занять з метою набуття знань, вмінь та навичок соціальної поведінки та самостереження (соціально-психологічний тренінг, тренінг особистісного зростання, просвітницький тренінг тощо); 5) відображення почуттів, дій, поведінки та вчинків вихованців у недирективній творчій діяльності.

Провідною категорією педагогічної підтримки, супутньою виховному процесу, нами було визначено «характер переживання», так як на думку вчених (Бех І.Д.) цінніше ставлення до свого життя та, окремо, вчинку може бути реалізоване тільки у площині значущих переживань [1]. Тому важливою задачею педагога є виконання функції «нейтрального дзеркала», коли він не моралізує, не оцінює, не регламентує, а дбайливо спостерігає та «віддзеркалює» поведінку та почуття дитини. В такому разі це дає вихованцю можливість побачити свої дії на відстані та відчуті наслідки своїх дій, вчинків як переживання.

Досвід реалізації *Програма педагогічної підтримки статево-рольового самовизначення старшокласників інтернатних закладів* дав можливість зробити висновок, що глибокі процеси образотворчої діяльності не тільки не підвищують адаптивність її суб'єктів, але і створюють умови для ще більш глибокої дистанції між об'єктивним світом і світом фантазій, якщо проживання внутрішніх конфліктів на рівні образності не має інтерпретаційної форми в супутній діяльності.

Приведемо приклад роботи учениці 10 класу, яка виховується у прийомній сім'ї. Ця робота починається словами: *«Моя сім'я і моє життя не ідеальне. Ідеальною сім'єю повинна називатися та, в якій є тепло, затишок і любов. Коли майбутні батьки готуються стати «мамою» і «татом», вони, звичайно, люблять один одного, а значить, люблять свою майбутню дитину. Чомусь зі мною такого не сталося.»*

А далі йдуть сумніви, що ідеальні сім'ї в наші дні існують, і що поява дітей приносить радість. Роздуми про життя в прийомній сім'ї, наповненні відчуттям себе зайвою і непотрібною, переходять в роздуми про необхідність прощати, а не накопичувати злість і приділяти один одному більше уваги. Закінчуються твір так: *«Я розумію, що ідеальних сімей немає, але прагнути до цього*

повинен кожен. Може потрібно подавляти в собі біль, злість, ненависть і почати новий день? Можливо варто приділяти один одному більше уваги, тепла, ласки, поваги? Звичайно варто! Я знаю точно, що вчиться цьому потрібно і дітям, і старим. Якщо хоча б половину доброго буде знати людство, то ідеальних сімей неможливо буде порухувати. А поки що потрібно бути терпеливими, добрими, ніжними і лагідними. Особливо це стосується батьків, а потім – дітей. Ось таким я уявляю собі ідеал своєї сім'ї».

В даній роботі спостерігається внутрішній конфлікт, виражене протиріччя між сприйняттям реальності і уявою про ідеал сім'ї, між об'єктивним світом і світом фантазій. Цей факт підтверджує, що сама по собі творча робота не може мати позитивного впливу на адаптивність автора і сприяти його статево-рольовому самовизначенню, тому потребує подальшого виховного втручання, використання корекційних форм і методів.

У результаті проведеного дослідження, ми переконалися, що тільки сама по собі творча діяльність не несе в собі терапевтично-перетворюючого значення для образу Я індивіда. Її повинна супроводжувати розвивально-корекційна діяльність, яка включає інтерпретацію психоемоційних станів, що відображені у продуктах власної творчої діяльності. Ця необхідність виникає в зв'язку з тим, що для глибокого самопізнання і самовдосконалення необхідно сформувати навички вирішення внутрішніх протиріч на рівні інтерпретацій власних імагінацій, наділивши індивіда методами, прийомами і техніками, що навчають людину мистецтву жити і «співпрацювати» зі своїм життям у пошуках особистісно-значущого смислу. У результаті стає можливою реалізація потенціалу, що закладений природою в людині. При цьому сама людина стає найвищою мірою відповідальною за своє буття і втілення зрозумілого власного призначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І.Д. Життя особистості у вимірі духовності // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Збірник наукових праць – Вип. 13. Книга 1. – К.; 2009 – 600 с. – С. 3–16.
2. Бернацька О.Б. Особистісна зрілість як результат розв'язання кризи юнацького самовизначення. // Проблеми загальної психології. Збірник наукових праць. Інститут психології ім. Костюка АПН України. За ред. С.Д.Максименка. – Т. VII, вип. 6. – К.; 2005 – 408с. – С. 20–29.
3. Выготский. Воображение и творчество в детском возрасте. – М., Образование, 1991, – 57 с.
4. Винникотт Дональд Вудс. Игра и реальность. – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2008. – 240 с. (Серия «Современный психоанализ: теория и практика»).
5. Калшед Дональд. Внутренний мир травмы: архетипические защиты личностного духа: пер. с англ. – М.: Академический Проект, 2007. – 386 с. – (Психологические технологии).
6. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага: Авиценум, 1984. – 334 с.
7. Логвінова Діана Валеріївна. Вплив гендерних установок на статево-рольове самовизначення старших підлітків: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Слов'янський держ. педагогічний ун-г. – Х., 2007. – 285 с.
8. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). Перевод с немецкого Г.Ф. Швейника. – М.: Издат. группа «Прогресс» Университет.
9. Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов спец. учебных заведений.. – М.: ТЦ «Сфера», 2002. – 512 с.
10. Свядош А.М. Неврозы. – 3-е изд., перераб доп.. – М.: Медицина, 1982. – 368с.
11. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. – М.: Педагогика. – Пресс, 1993.